

Lajkó Ádám

A szabadkőművesség és az első világháború

Egy összeesküvés-elmélet születése és a magyar sajtó

A tanulmány a második világháborús szélsőjobboldali ideológia egyik kedvelt toposzának, a szabadkőművesség első világháborús felelősségéről szóló elméletnek az eredetét vizsgálja. Célja annak bemutatása, hogy milyen kontextusban tűnt fel ez az értelmezés, és miért válhatott a kialakuló szélsőjobboldal világképének egyik érzelmi vonatkoztatási pontjává. Bemutatja, hogy a háború és a szabadkőművesek közötti kapcsolatról szóló elmélet már 1914-ben megjelent a magyar sajtóban. Az elképzelés először a politikai katolicizmus radikális ágán belül, a polgári radikálisokkal folytatott polémia egyik elemeként tűnt fel. Szorosan kötődött a nemzeti-ségi kérdéshez és a területi integritás témaköréhez: az elmélet hívei a Monarchiát fenyegető irredentizmust a szabadkőművesség eszközeként ábrázolták. Az olasz hadba lépés kapcsán az elképzelés a kormánypárti sajtóban, a Rákosi Jenő szerkesztette Budapesti Hírlapban is feltűnt. A tanulmány bemutatja, hogy az antant-államok külpolitikáját alátámasztó nyilvános retorika katalizátorként hatott az elmélet fejlődésére, ebben az irodalomban a polgári radikálisok az antant érdekeit képviselő erőként jelentek meg. Végül azt vizsgálja, hogy az elképzelésnek milyen szerepe volt a trianoni békeszerződést a szabadkőművességnek tulajdonító elméletek megalapozásában.

Kulcsszavak: első világháború, nemzetiségi kérdés, polgári radikálisok, politikai katolicizmus, szabadkőművesség, szélsőjobboldali világkép

Freemasonry and the First World War

The birth of a conspiracy theory and the Hungarian press

The theory about Masonry's responsibility for WWI was a popular idea among interwar far-right intellectuals in Hungary. This paper examines the origins and the context of this interpretation and shows why it could become one of the emotional reference points in the emerging far-right worldview. It demonstrates that speculation about this link appeared in the Hungarian press as early as 1914. The idea first emerged within a radical branch of political Catholicism, hostile to the civic radicals, a francophile ideology closely linked to Masonry. The theory's focal point was the question of nationality and territorial integrity, its proponents portrayed the irredentist threat against the dual Monarchy as a tool of the Freemasons. After Italy's entry into the war the idea also appeared in the pro-government conservative daily Budapesti Hírlap. The paper shows that the public diplomacy and geopolitical rhetoric of the Entente states had a catalytic effect on the development of this theory: its proponents interpreted the Hungarian civic radicals as a force representing the interests of the Entente. Finally, the paper shows that this early interpretation played a founding role in the birth of the theories attributing the Trianon Peace Treaty to the influence of the Masons.

Key words: civic radicals, far-right world view, first world war, masonry, nationality question, political Catholicism

A szabadkőműves összeesküvés tézise

A magyar zsidóság deportálását 1944-ben irányító Endre László meggyőződése szerint az első világháború a zsidóság érdekeit képviselő szabadkőművesség machinációinak eredményeként tört ki. Ez az elképzelés központi helyet foglalt el a zsidóság világoralmi összeesküvését vizionáló szélsőségesen antiszemita politikus világképében – Endre az általa vallott tézist monografikus formában is kifejtette (1942). Kötete egyfajta „politológiai” munka volt, amely a korszak eseményeinek antiszemita narratíváját nyújtotta az olvasóknak. A korabeli szélső-jobboldali politikusok között a szerző korántsem állt egyedül nézeteivel. A háborús felelősséggel kapcsolatban azokat feltehetően maga Adolf Hitler is osztotta (Mommsen 1997).

Az elmélet sikerességét az biztosította, hogy az magyarázatot nyújthatott a korszak legjelentősebb politikai eseményeire. A francia Vichy-rezsim által megrendelt 1943-as *Forces Occultes* című propaganda-film a szabadkőművességet már a második világháború kirobbantásáért is felelőssé tette. A elképzelés ugyanakkor nem a második világháború alatt született meg. Az első világháború és a szabadkőművesek közötti kapcsolat például a magyar sajtó egy meghatározott részében már 1914-ben megjelent. A jelen tanulmány az elmélet hazai változatának eredetét kívánja feltárni; ennek érdekében a tézist az első világháború alatt megalapozó magyar újságírók és lapok cikkeinek tartalmi elemzésére vállalkozik. Célja annak bemutatása, hogy milyen kontextusban tűnt fel ez az értelmezés, és miért válhatott a kialakuló szélsőjobboldal világképének egyik érzelmi vonatkoztatási pontjává.

A szabadkőművesség összeesküvésének tézise nem a korabeli szélsőjobboldal szellemi terméke volt: az elmélet ősatyja a testvériséget eredetileg a francia forradalom kirobbantásáért tette felelőssé. Az Endre által hangoztatott nézetek hátterét egy, közvetlenül a forradalom után született, azt követően pedig kontinuuosan jelen lévő, ugyanakkor folyamatosan változó irodalom alkotta. A tézis eredetileg a katolikus irodalom egy részében és bizonyos protestáns konzervatív körökben volt jelen, és csak a 19. század közepétől jelentek meg benne a zsidók és a (marxista) szocialisták.¹

Az elképzelés szorosan kötődött hirdetőinek aktuálpolitikai ellenségképéhez – amelynek ellenhatására például Franciaországban a páholyok többsége ténylegesen a republikánus ideológia erősen antikatólikus változatát tette magáévá. A francia republikánusok egyik áramlata, a harcosan vallásellenes identitással (*laïcité de combat*) rendelkező *radikalizmus* egyebek mellett a szabadkőművességgel is szorosan összefonódott (Larkin 1974: 94–96, Bernstein 1980: 23–41 & 47–49, Larkin 1995: 45–52, 119–127, Halpern 2002).

Az elképzelés hazai gyökeret eresztéséhez nagyban hozzájárult, hogy a szabadkőművesség körüli politikai csatározások a századelei Magyarországon a polgári radikalizmus és a radikális politikai katolicizmus megjelenésével egyre gyakoribbá váltak. Feltehető, hogy a francia radikális republikánusok példája a magyar polgári radikalizmusra is hatott, Jászi Oszkár 1905-ös franciaországi tanulmányútján személyesen is megismerkedett az ottani eszmékkel és politikusokkal. A polgári radikálisok francia társaikhoz hasonlóan kötődtek a szabadkőművességhez, a Martinovics-páholyt például a radikális gondolkodók tömörítésének céljából alapították. Bár Jásziék a szabadkőművességet a polgári radikális mozgalom kiépítésre akarták felhasználni, törekvéseik az addig apolitikus magyar páholyok ellenállásába ütköztek, a magyar szabadkőművesek többsége konzervatív vagy konzervatív-liberális irányultságú maradt (Jászi 1989: 41–42, Mucsi 1998: 115–116, 131–138, Berényi 2003: 200–201, G. Fodor 2004: 81–87, Csunderlik 2017: 50–55, 131, 143, 147).

A szabadkőműves szarajevói merénylők

A szabadkőművességet és a háborút összekapcsoló elmélet eredetileg az összeesküvés-tézis hatására a szabadkőművességhez és a polgári radikálisokhoz már a háború előtt is ellenségesen viszonyuló politikai erők szülte volt. Az elképzelés 1914-ben a radikális keresztényszocialisták körében tűnt fel először; a Bangha Béla szerkesztette Magyar Kultúra folyóirat az egész háború folyamán foglalkozott a kérdéssel. A téma legtermékenyebb publicistája a lap egyik szerkesztője, Burján Károly főgimnáziumi tanár volt, aki már a háború előtt is a polgári radikálisok

¹ A téma monografikus feldolgozására lásd Rogalla von Bieberstein (1992).

ellen írt cikkeivel hívta fel magára a figyelmet.² Burján az elképzelés híveinek antiszemita táborát erősítette, írásaiban nemcsak egyenlőséjelet tett a polgári radikalizmus és a szabadkőművesség közé, hanem előszeretettel hangoztatta a radikális újságírók és politikusok zsidó származását is. Burján tézisé a háború előtt monografikus formában is kifejtette (1912), a radikális publicisztika elemzésére vállalkozó kötete Jászi Oszkár mozgalma a magyar kereszténységet fenyegető legnagyobb veszedelemként írta le.³

Ferenc Ferdinánd trónörökös meggyilkolása mögött Burján már 1914 októberében a szabadkőműveseket vélte felfedezni. Az általa felállított tézis a merénylők sajtó által élénk figyelemmel kísért tárgyalásának szelektív olvasatán alapult. A tudósítások szerint a merénylők egyike egy szabadkőműves páholyba készült belépni, az ügyész pedig ennek következtében Gavrilo Princip szabadkőműves tagságáról is érdeklődött. Princip ugyan tagadólag válaszolt, és a merénylet indítékát a szerb hazafiságban jelölte meg, Burján azonban felfigyelt erre az elemre, valamint arra, hogy a beszámoló szerint a herceg buzgó katolikus hitével a merénylő is tisztában volt – az ügyész kérdéseinek hátterében is az elkövetők esetleges antikatolicizmusáról történő információszerzés állhatott.⁴ Princip szavait a katolikusellenesség bizonyítékaként kezelve Burján ezt az olvasatot összekötötte Jászi Oszkár szemében szerbbarátnak minősülő publicisztikájával. Értelmezése szerint a szabadkőműves Jászi azért védi a merénylőket, mert közös mozgalomhoz tartoznak, a Narodna Odbrana pedig ugyanúgy a szabadkőművesség világi szerve, ahogyan a Galilei-kör vagy a Társadalomtudományi Társaság is az. Burján a háború alatt több alkalommal is visszatért ehhez az elképzeléshez, 1918-ban már a francia szabadkőművesek irányító szerepét feltételezte a merénylet mögött, egy 1916-os cikkében pedig a polgári radikálisokkal párhuzamot vonva a szerb szabadkőművesek zsidósággal fennálló kapcsolatra igyekezett rámutatni.⁵

A „Princip mint szabadkőműves merénylő” tézis az osztrák közéletben sem maradt kiaknázatlanul. Friedrich Wichtl a háború után közvetlenül megjelent kötete e koncepció alapján íródott; a szerző szerint a trónörökös meggyilkolását még 1912-ben a francia szabadkőművesség határozta el. Wichtl egy másik, a francia forradalmat és a bolsevizmust összekapcsoló kötetéről 1920-ban maga Burján Károly írt könyvismertetést, ám ez utóbbi megjelenésére a szerző korai halála miatt már csak posztumusz kerülhetett sor. Wichtl a téziséről még ugyanezen évben az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga szervezésében Magyarországon előadást is tartott (Wichtl 1919, 1920, 1936).⁶

Az olasz intervenció és a szabadkőművesek

A tézis nem csak a radikális katolikus sajtó sajátja volt: a Rákosi Jenő szerkesztette Budapesti Hírlap már 1915 májusában is számos cikkben tudósított az olaszok antantpártisága és a szabadkőművesség között fennálló kapcsolatokról. Rákosi maga függetlenségi szimpátiákkal rendelkezett, ugyanakkor Tisza István támogatójának is minősült, így nem a radikális katolikus milióhöz tartozott. Rákosi lapja, amely a századfordulón elsőként érte el a harmincezres példányszámot, és a háború idején már a nagy kormánylapok között lehetett számon tartani,

2 Burján Károly (1881–1920) főgimnáziumi tanár, radikális katolikus újságíró. Munkatársa volt a Katolikus Néppárt politikai lapjának, az Alkotmánynak, ahol számos szabadkőművességet támadó cikket jegyzett, majd az 1913-tól megjelenő, a radikális jezsuita teológus és politikus Bangha Béla által alapított Magyar Kultúra szerkesztője lett. A Magyar Kultúra szerkesztősége kifejezetten az értelmiség elérését célozta meg, a lapnak 1913-ban 3200 előfizetője volt, köztük 900 világi értelmiségi; számuk 1917-re 3700-ra növekedett. Bangha Béla és Burján bensőséges kapcsolatát mutatja, hogy az utóbbinak 1920-ban bekövetkezett korai halálakor a temetésén a gyászbeszédet maga Bangha mondta el. Az eseményen a radikális keresztényszocialisták egyik orgánuma, a szintén Bangha Béla által 1919-ben életre hívott Központi Sajtóvállalathoz tartozó Nemzeti Újság teljes szerkesztősége testületileg megjelent (*Nemzeti Újság*, 1920. II. 24. 7. o., Buzinkay 2016: 329, Klestenitz 2020: 111–120).

3 A kötetben Burján egyenlőséjelet tett a magyar radikálisok és a magyar liberalizmus közé, a polgári radikálisokat publicisztikájuk alapján pedig a keresztényellenesség mellett azzal vádolta, hogy gyűlöletük az egész magyarságra kiterjed. A radikálisok célját Burján a kereszténység letiprásának segítségével a franciaországihoz hasonló – azaz értelmiségében szabadkőműves és zsidó vezetőségű – uralom megvalósításában jelölte meg.

4 *Az Est*, 1914. X. 15. 3–4. o., *Az Újság*, 1914. X. 15. 7–8. o.

5 Burján Károly: A trónörökös meggyilkolása és a szabadkőművesség. *Magyar Kultúra*, 1914. X. 20. 203–206. o., Burján Károly: Katzlerovits, a „szerb” és Jászi-Jakobovits a „magyar”. *Magyar Kultúra*, 1916. VI. 20. 571–572. o., Burján Károly: A szabadkőművesség szerepe a szarajevói gyilkosságban. *Magyar Kultúra*, 1918. VIII. 5. 81–88. o.

6 Burján Károly: Szabadkőművesség, világforradalom, világköztársaság. *Nemzeti Újság*, 1920. III. 7. 2–3. o., *Nemzeti Újság* 1920. IX. 8. 2. o.

jellegét tekintve konzervatív módon politizált. A szerkesztő gyanakodva figyelte a nemzetiségi mozgalmakat; kétségtelen, hogy ez is hozzájárult a polgári radikálisokkal szembeni fenntartásaihoz. Valószínűleg erre volt visszavezethető, hogy Burján Károly szemében a Budapesti Hírlap az egyik olyan nagy lapként jelent meg, amely nem képviselt keresztényellenes tendenciákat (Burján 1912: 20, Sipos 2009: 101–102, Buzinkay 2016: 280–282).

Bár a lap egy 1914. áprilisi cikke említést tett az olasz szabadkőművesség vallásellenességéről, annak szerzője mérsékelt hangvételt ütött meg; a latin szabadkőművesek hasonló beállítása a korszakban nem csak a radikális katolikusokra volt jellemző. A hírlap ekkor a magyar szabadkőművességet is úgy jellemezte, hogy az kirekeszti soraiból a politikát, a jótékonykodásban egységes szervezet a politikai kérdésekben széttöredezett. A Budapesti Hírlap a Polgári Radikális Párt megalakulása kapcsán mindenestre szóvá tette, hogy az kétségkívül szabadkőműves alakulás, a kapcsolatot azonban nem az összeesküvés-tézis bevett kliséivel magyarázta. Ez a háború előtti hangnem éles ellentétben állt a korabeli katolikus lapok egy részénél, például a Magyar Kultúránál tapasztalható harcias hozzáállással. A háború kitörése után ugyanakkor a lap ismertetést közölt a francia Henri Barbot katolikus miszticizmust képviselő regényéről, amelynek cselekménye szerint a Párizsban hatalomra jutó szabadkőművesek legyilkolják a francia katolikusokat, kiváltva ezzel a német beavatkozást. Az ismertetés – bár a cselekményt a korabeli helyzet alapján érdekesnek minősítette – még nem a szabadkőművesek szerepére, hanem a németellenes passzusokra helyezte a hangsúlyt (Barbot 1914, Picherit 2018: 143).⁷

A hangvétel megváltozása Olaszország háborúba történő belépéséhez kötődött. Közvetlenül az olasz hadba lépés előtt a Budapesti Hírlap több cikkben számolt be arról, hogy az olasz szabadkőművesek intervenciópártiak, a tudósítók a társaságot franciabarát erőként tüntették fel. Egy alkalmi levelező megállapítása szerint Olaszországban a francia szabadkőművesek szabadon izgathattak a háború mellett; a levelező emellett kiemelte az ottani republikánizmus antikatólikus tendenciáit. A lap arról is beszámolt, hogy az intervenciót ellenző olasz szocialisták a szabadkőműveseket háborús felbujtóként kezelik. Az olasz szocialista kifogásokról író szerző a szabadkőművesek és a demokrácia között is azonosítást tett, tudósítása szerint az *Avanti!* támadta a „szabadkőműves demokráciát”.⁸

Az olasz szabadkőművesség ilyen jellegű beállítása ugyanakkor valódi olaszországi politikai folyamatokat is megjelenített. Az olasz szervezet a szabadkőművességnek egy franciához hasonlóan átpolitizált változatát képviselte, amely többféle irányzatot foglalt magában. Csupán az olasz páholyok negyede volt az alkotmányos monarchia híve, összességében a radikális, a republikánus és a szocialista páholyok alkottak többséget. Ez egyfajta antikonzervatív éllel járt együtt, 1913-ban például az olasz szabadkőművesek *L'idea democratica* néven indítottak hetilapot. Antonio Salandra olasz miniszterelnök memoárja a nagymester Ettore Ferrarit egyértelműen intervencionistaként írta le, aki a nyilvánosságban is megpróbálta a szervezetet a hadba lépés érdekében felhasználni. Salandra egyebek mellett a katolikusok intervencióellenességét is a szabadkőművesekkel kapcsolatos ellenszenvre vezette vissza. A visszaemlékezés szerint a beavatkozást az olasz konzervatívok részben azért utasították el, mert azt a demokraták és a szabadkőművesek is támogatták, a monarchiák közötti Hármasszövetség viszont konzervatív erőként tűnt fel a szemükben. Az olasz közéletben ez utóbbi beállítás elterjedtnek számított, a mazziniánus eszmékhez hű olasz republikánusok a háborút a Risorgimento lezárásának lehetősége mellett a demokratikus és a monarchikus államok közti küzdelemlént is értelmezték.⁹ Salandra szerint az olasz szabad-

7 Római levél. *Budapesti Hírlap*, 1914. IV. 5. 6–7. o., *Vörösek és feketék. Budapesti Hírlap*, 1914. V. 24. 2–4. o., *Kavarodás az ellenzéken. Budapesti Hírlap*, 1914. VI. 3. 4–6. o., *Budapesti Hírlap*, 1914. IX. 13. 17. o., Barbot regényét az tehette érdekessé, hogy az még a háború előtt íródott.

8 A római Kuria helyzete. *Budapesti Hírlap*, 1915. V. 12. 9–10. o., *Budapesti Hírlap*, 1915. V. 13. 6. o., *Budapesti Hírlap* 1915. V. 18. 6. o., *Budapesti Hírlap*, 1915. V. 20. 2. o. Az olasz szocialista lap, az *Avanti!*, valóban tudósított a szabadkőművesek és „klerikálisok” közötti ellentétekről, és egy olyan szöveget is közölt, amely a háborút a „demokratikus” gúnynévvel illette, ám a demokrácia és a szabadkőművesség ilyen direkt azonosítására a május eleji számokban nem sikerült ráakadnom. Valószínű, hogy ez az olvasat a magyar tudósító vagy az ebben az esetben forrásul szolgáló német lap konzervatív szimpátiáit mutatta, igaz, ez az azonosítás a szerző saját forrású, bolognai szocialista gyűlésről szóló cikkében is megjelent. *Avanti!* 1915. V. 10. 2–3. o., *Az Est*, 1915. V. 19. 4. o.

9 A Budapesti Hírlap is beszámolt arról, hogy garibaldista önkéntesek harcolnak a franciák oldalán, az elesett Bruno Garibaldi temetésén pedig az olasz republikánus és demokrata pártok, valamint a szabadkőműves páholyok képviselői is részt vettek. *Budapesti Hírlap*, 1915. I. 8. 9. o., *Budapesti Hírlap*, 1915. I. 30. 4–5. o.

kőművesek maguk is kérkedtek azzal, hogy az intervencióhoz ők adták meg a végső lökést. A döntést valójában meghozó Salandra ezzel természetesen nem értett egyet: ellenérvei szerint a szabadkőművesség és a frankofília helyett a Risorgimento szelleme állt az intervenció támogatása mögött. A volt miniszterelnök emlékirata az összeesküvés-tézisre is kénytelen volt reagálni. A kritikusoknak azt a választ adta, hogy a kabinet nemcsak egy csoporttal, hanem minden hazafias erővel együttműködött. Salandra maga úgy látta, hogy a Ferrari szervezte kampányt az osztrák és német katolikusok ennek ellenére összetévesztették az olasz kormány hivatalos politikájával (Salandra 1928: 138–140 & 219–224 & 232–235 & 351 & 389, De Felice 1965: 90 & 191 & 230).

Az olasz hadüzenetet követően megjelenő, a témát felszínen tartó magyar cikkek már ezt a Salandra által bírált ideologikus olvasatot képviselték. Ebben kétségtelenül közrejátszhatott az, hogy a magyar újságírók forrásai nemegy esetben német kormánypárti konzervatív lapok voltak. Az olasz intervenció kapcsán a félhivatalosnak számító Norddeutsche Allgemeine Zeitungnak a szabadkőművességet és a franciabarátságot is felemlegető cikke a kormánypárti lapokban – a Budapesti Hírlapban, a Pesti Naplóban és a Pesti Hírlapban – fordításban is megjelent. Az olasz hadüzenet után a Budapesti Hírlap a Münchener Postra hivatkozva tudósított arról, hogy a francia és az olasz szabadkőműves páholyok pénze döntő befolyást gyakorolt az intervencióra. A német lap mindenesetre nem tett egyenlőségjelet az antant és a német szabadkőművesek közé, hanem az utóbbiak elhatárolódását közölte. A magyar és a német szabadkőművesek olasz testvéreket elítélő nyilatkozatairól a Budapesti Hírlap szintúgy külön tudósításban számolt be.¹⁰ Burján Károly is reagált az olasz hadüzenetre: ő a római politika fordulatát San Giuliano külügyminiszter 1914 októberében bekövetkezett halálához kötötte. Burján szerint az olasz és a francia páholyok a San Giuliano helyébe lépő zsidó származású Sonnino báró szabadkőműves tagságának segítségével gyakoroltak befolyást az olasz külpolitikára. Burján egyebek mellett a Budapesti Hírlap cikkeire is hivatkozott, ám a forrásai közé tartozott a Norddeutsche Allgemeine Zeitung, a Münchener Post és a Reichspost is.¹¹

Érdekes szem előtt tartanunk, hogy az olasz hadba lépés rendkívül veszélyes helyzetet teremtett, ami a magyar ázatkereső mechanizmusok előhívásával a korábbi tudósításokat is új interpretációs sémába kényszerítette. A Budapesti Hírlap május 30-án közölt vezércikke már az összeesküvés-elméletek megszületését elősegítő krízisszituáció nyomait viselte magán. A cikk részleteket közölt az olasz Nagy-Oriens lapjának háborúpárti írásából, amelyben a szerző amiatt tagadta meg a német szabadkőműveseket, hogy azok – alávetve magukat a „porosz militarizmusnak” – „emberiességükben” csődöt mondtak. A vezércikk magyar szerzője – kérdéses, hogy maga Rákosi Jenő-e – a magyar és a német páholyok elítélő nyilatkozatát dicsérte, kiemelve, hogy azok a régi ideális szabadkőművesi hagyományoknak tettek eleget, ugyanakkor az antant szabadkőműveseivel kapcsolatban azok politikai hatalmáról számos, korábban a leginkább radikális szabadkőműves-ellenes szerzők írásaiban fellelhető állítást fogalmazott meg. A szerző szerint tudvalévő, hogy a francia rezsim a szabadkőműves páholyok uralmán nyugszik, a közhivatalok és a katonai előléptetések Franciaországban a szabadkőművesek jóváhagyásához vannak kötve.¹² A háborús vereség a francia szabadkőművesség bukását is jelentené, az olaszok emiatt siettek francia testvéreik megsegítésére. A cikk elítélte az olasz szabadkőműveseknek az emberiességre hivatkozó retorikáját is. A szerző az olasz támadásról a meglepetség hangján írt. Úgy vélte, az a tény, hogy az általa hivatkozott olasz cikk még áprilisban, vagyis a támadás előtt megjelent, a szabadkőműves beavatkozást jelezte.

10 *Pesti Napló*, 1915. V. 22. 2–4. o., *Pesti Hírlap*, 1915. V. 22. 3–5. o., *Budapesti Hírlap*, 1915. V. 22. 2–4. o. A Zeitung a német konzervatívokhoz kötődött. *Budapesti Hírlap*, 1915. V. 29. 5. o., *Budapesti Hírlap*, 1915. V. 30. 15. o.

11 Burján Károly: Az olasz szabadkőművesek háborúja. *Magyar Kultúra*, 1915. VI. 5. 486–493. o. San Giuliano márki, a Salandra-kabinet még 1914 októberében elhunyt külügyminisztere maga is szabadkőműves volt, ám erre Burján nem figyelt fel. Salandra úgy jellemezte San Giulianót, mint aki felhasználta szabadkőműves kapcsolatait, nem pedig a szabadkőművesség használta őt, ez lényegében a politikához hozzátartozó és bármely egyesületen, így a szabadkőművességen keresztül is folytatható *social networking* leírásának felel meg (Salandra 1928: 138–139 & 351). Érdekes módon Burján Gabriele D’Annunziót, a később Mussolinire is nagy hatást gyakorló irredenta és ultranacionalista olasz irodalmárt például zsidóként állította be. Maga Sonnino báró valóban zsidó felmenőkkel rendelkezett.

12 Ez az állítás a francia szabadkőműves-ellenes irodalom sztenderd tézisének képezte, például a későbbi Vichy-rezsim alatt forgatott *Forces Occultes* című propagandafilmben is prominens helyen szerepelt. A megosztott francia közéletben a szabadkőműves tagság valóban bírt egy olyan jelentéssel, hogy az illető jó republikánus, ami a Harmadik Köztársaság alatt előnyt jelenthetett az állami hivatalokban az előmenetel során. A téma árnyalt taglalására lásd Larkin (1995: 119–127).

A szöveg a francia és az olasz szabadkőművesek elmúlt évtizedekben történt erkölcsi lezüllesztéséről, a nemes ideák elhagyásáról értekezett, tehát nem a francia forradalomig visszamenő összeesküvés-tézist fogalmazta újra.¹³

A cikkben megjelent a szabadkőművesek politikai szerepéről szóló diskurzus két állandóan visszatérő problémája: a szabadkőműves kapcsolati hálót felhasználó politikusok, illetve politikai erők összetévesztése a „szabadkőművességgel”, illetve ezek szerepének felnagyítása. Ehhez kétségtelenül hozzájárult az olasz Nagy-Oriens által vezetett sajtókampány, és az, hogy az intervenciópárti olasz szabadkőművesek a Monarchia valódi ellenségeinek számítottak. Ez utóbbi tény önmagában megkívánta a reakciót, amely azonban az olasz és a francia politikai élet leegyszerűsítő ábrázolásában öltött testet. Az olasz támadás a cikkben egyértelműen „a szabadkőművesek” érdekeként tűnt fel, az irredentizmusról és az Antonio Salandra által is hivatkozott többi politikai erőről a szerző nem vett tudomást. A Budapesti Hírlap szeptemberben már olyan olvasói levelet tett közzé, amely egy Ettore Ferrari által nagymesteri minőségében aláírt, a háború célját a feudalizmus és a reakció utolsó nyomainak elpusztításában és az irredentában megjelölő nyilatkozat alapján a szabadkőművességben fedezte fel a háború szülőatyját.¹⁴ 1915 végére a Hírlap már egyértelmű geopolitikai szerepet tulajdonított a szabadkőműveseknek, akiket saját hazájukban hatalmi klikket alkotó és az antant érdekeiért dolgozó önálló entitásként ábrázolt. A lap az ősz folyamán arról számolt be, hogy a francia és az olasz szabadkőművesek Romániát, Görögországot és Spanyolországot is meg kívánják nyerni ügyüknek, egyebek között majdnem sikerült elérniük a spanyol kormány megbuktatását. A tudósítások szerint számos spanyol, román és görög testvér jelent meg az e célból rendezett szabadkőműves konferenciákon.¹⁵

A szabadkőművesség mint ellenséges ideológia

Az antant államok és a szabadkőművesség között vélt kapcsolat a hazai szabadkőművesek megítélésére is kihatott. Burján Károly a Budapesti Hírlap publicistáival ellentétben már az olasz hadba lépés után egyenlőségjelet tett az olasz és a magyar testvérek közé. Értelmezése szerint a magyar szabadkőművesség már a háború kitörése előtt is az állam, a királyság és a kereszténység aláásásán dolgozott, amire egyes republikánus tendenciájú magyar páholyok nyilatkozatait hozta fel példaként. Burján kifejezetten a polgári radikálisok – akik a szemében nem képviseltek a szabadkőművességtől elválasztható önálló platformot – írásaira is reagált, a Jászi Oszkárék által a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontot az ellenség ügyének támogatásaként értelmezte.¹⁶ Burján Jászi Oszkár és körét a szabadkőművesség és a sarajevói merénylet összefüggéseit tárgyaló összes cikkében megvádolta azzal, hogy valójában a szerbekkel szimpatizál. Ennek a nézetének közvetlenül a háború kitörése után hangot adott, ekkor a „szabadkőműves irodalmat” – valójában a polgári radikális Huszadik Századot és a Világot – azzal vádolta, hogy effektíve a szeparatista, irredenta mozgalmakat támogatják. Ennek alapját többnyire a merényletet követően született, a nyomozóhatóságokat és a szerbellenes hangulatot bíráló, Burján által szerbbarátnak minősített radikális publicisztika alkotta. A szerző nem felejtette el megemlíteni a „szabadkőművesek” antimilitarizmusát sem; az utóbbi bírálat a francia szabadkőműves-ellenes publicisztikában is bevett elemnek számított. A Magyar Kultúra Burján írásával egy számban tette közzé egy francia katolikus szerző szövegének fordítását, amely a francia páholyokat az antimilitarizmus melegágyaként, a nemzet lefegyverzésének előkészítőjeként ábrázolta. Burján arra utalt, hogy ezek a megnyilvánulások egy tervszerűen üzött

13 A szabadkőművesség és a háború. *Budapesti Hírlap*, 1915. V. 30. 1–2. o.

14 *Budapesti Hírlap*, 1915. IX. 25. 8. o.

15 *Budapesti Hírlap*, 1915. X. 26. 10. o., Az ellenséges páholyok munkában. *Budapesti Hírlap*, 1915. X. 29. 9. o. A beszámoló lényegében a szabadkőműves politikai kapcsolati hálójának az antant érdekében történő felhasználásáról szóltak. Jellemző, hogy a bukaresti radikális páholyok működésével kapcsolatban azt is megemlézték, hogy az orosz kormány ugyanúgy pénzzel támogatja a román antantbarát erőket.

16 Burján Károly: Az olasz szabadkőművesek háborúja. *Magyar Kultúra*, 1915. VI. 5. 486–493. o.

program elemeinek minősülnek, ami alapján valószínű, hogy már ekkor felmerült benne a szabadkőművességnek a háború kirobbantásában, illetve a Monarchia feldarabolását célzó irredenta mozgalmakban játszott szerepe.¹⁷

A háború és a nagyszerb nacionalizmus kapcsolata, az irredentizmusra visszavezethető olasz és román hadba lépés, valamint a polgári radikálisok nemzetiségi kérdésében elfoglalt álláspontja termékeny talajt biztosított azon elképzelések számára, amelyek a szabadkőművességet a Monarchia szétrombolását célzó erőként tüntették fel. Ehhez nagyban hozzájárult az, hogy a területi követelésekkel rendelkező Szerbiával, Olaszországgal, végül Romániával kitörő háborút követően – amelyek esetében minden alkalommal felmerült a szabadkőműves kapcsolatok gyanúja – a Monarchia feldarabolása végül az antant deklarált külpolitikai céljává vált. Ennek köszönhetően az antantállamok propagandájában előtérbe került a nemzetiségi kérdés, a monarchiaellenes külföldi sajtómunkások között pedig olyan publicisták is feltűntek, mint a Scotus Viator álnéven író Robert William Seton-Watson, aki már a háború előtt is harciasan bírálta a magyar nemzetiségi politikát. Mindez a magyar sajtó figyelmét sem kerülte el, az ellentámadásnak pedig megjelent egy kifejezetten a polgári radikálisokat célkeresztbe állító változata is. Ehhez kétségtelenül hozzájárult az, hogy Jászi Oszkár a skót szerzőt a háború előtt többször is védelmébe vette (Jeszenszky 1986: 204–336, Beretzky 2005: 15–35, Klestenitz 2015, Jeszenszky 2019: 6–39).

Jászi rokonszenve miatt Burján Károly Scotus Viator a Magyarország ellen szervezkedő szabadkőművesség egyik ügynökének tartotta, a Világot, a polgári radikális szabadkőművesek lapját pedig megvádolta azzal, hogy a nemzetiségi kérdésben mindig a magyarság érdekei ellen foglalt állást. Az irredenta mozgalmakkal fennálló kapcsolat Burján 1917–1918-as cikkeiben is megjelent, az antant által meghirdetett nemzetiségi elvet például szabadkőműves találmányként értelmezte, és hangsúlyozta az utóbbiaknak az olasz irredentizmussal ápoló kapcsolatát. Burján Jászi Oszkár nemzetiségi kérdéstről szóló kötetét az antant által propagált nemzetiségi elv magyar reprezentánsaként kezelte, külön kritikával illette Jászit, amiért az nem vesz tudomást a szeparatizmus jelenlétéről.¹⁸

Az utóbbi értelmezés a Budapesti Hírlapban is megjelent, annál is inkább, mivel Rákosi Jenő már a háború előtt is a polgári radikálisok elszánt kritikusanak számított (Sipos 2009: 101–102). A Hírlap egy 1917-es cikke szerint a nyugati szabadkőművesség nyíltan politikai felekezetté vált, és mára markában tartja az antanthatalmakat, köztük részben Angliát. A Burjánhoz hasonlóan a Világ publicisztikáját támadó cikk a szabadkőművesként azonosított Jászi-féle mozgalom szemére vetette, hogy az a nemzetiségi kérdésben lényegében az antantéval egyező, hipokrita álláspontot foglal el. A lapban egy 1918-ban megjelent írás az antantállamok szabadkőműveseit a háború elszánt támogatóiként festette le, és szembeállította őket a magyar szabadkőművességgel, akiket békepártiként, azaz burkoltan az antant érdekeit szolgálóként aposztrofált.¹⁹ Az értelmezés közvetlenül a háborút követően is tovább élt. A Nemzeti Ujság egy publicistája 1919-ben már teljes mértékben egyenlőségjelet tett a francia Nagy-Oriens és a magyar szabadkőművesség közé, a lapban szintén publikáló Burján Károly pedig a Jászi-féle polgári radikálisok és Scotus Viator nézetei, valamint az immár valósággá vált szeparatizmus közötti kapcsolatokat taglalta. Burján a „zsidó radikálisokat” a francia szocialisták iránti szimpátiával vádolta, akiket többek között a bolsevizmus francia képviselőiként állított be.²⁰

A tézis fejlődéséhez mindezek mellett nagyban hozzájárulhatott az antantállamokban, különösen Franciaországban végbemenő, a háború keltette szükséghelyzet magyarozatának igényéből fakadó ideologikus reakció. A háború nem csak a központi hatalmak konzervatív vagy keresztényszocialista köreiből járt az ideologikus geopolitikai magyarozatok felbukkanásával: hasonló folyamatok a francia radikális republikánus körökben ugyanúgy megfigyelhetők voltak. A francia radikálisok és így a velük szoros kapcsolatban álló szabadkőművesek között a nemzetközi kapcsolatok Martin Wight megfogalmazása szerinti kantiánus szemlélete volt elterjedtnek

17 Burján Károly: Háborúnk és a szabadkőműves irodalom. *Magyar Kultúra*, 1914. IX. 20. 53–60. o., Gustave Gautherot: A szabadkőművesség eredete. *Magyar Kultúra*, 1914. IX. 20. 63–80. o.

18 Burján Károly: Az entente nemzetiségi elve és a szabadkőművesség. *Magyar Kultúra*, 1917. II. 20. 158–165. o., Burján Károly: A zsidókérdés. *Magyar Kultúra*, 1917. IV. 20. 337–346. o.

19 A magyar szabadkőművesség kezdetben valójában a háború hívének számított, és csak fokozatosan jutott el a békekezdeményezések támogatásáig (Vári 2022).

20 Radikálisok és szabadkőművesek. *Budapesti Hírlap*, 1917. VII. 19. 2–3. o., Szabadkőművesek és szocialisták. *Budapesti Hírlap*, 1918. VII. 28. 1–2. o., Burján Károly: Idéztetünk – idézünk. *Nemzeti Ujság*, 1919. XII. 3. 1. o., *Nemzeti Ujság*, 1919. XII. 11. 3. o.

tekinthető. Ez a háborút mint az államok közötti konfliktusok rendezésének eszközét elutasító nézetrendszer retorikai szinten a francia szabadkőműves orgánumokat 1914 előtt is áthatotta. A francia pacifista radikalizmus ellenségsége már a háború előtt is Németország „militarizmusában” volt megragadható. A harcok a republikánus ideológia ezen elemét is mozgósították, mivel az magyarázatot nyújthatott a Franciaországban német agresszióként értelmezett háború kitörésére. Az új geopolitikai ideológia szorosan összefonódott a francia nacionalizmussal, Franciaország ebben a narratívában a német „feudalizmus” és „militarizmus” ellenpólusaként, az emberi jogok szülőhazájaként tűnt fel. Az értelmezés szerint a háború nem egyszerűen két szövetségi rendszer, hanem két ideológia és társadalmi berendezkedés között zajlik, a demokráciák a harcmezőn a központi hatalmakkal azonosított despotikus feudális birodalmakkal állnak szemben. Franciaországon kívül ez a beállítást az olasz republikánus retorikában is megfigyelhető volt, az olasz republikánizmussal szorosan összefonódó Nagy-Oriens nyilatkozatai a fent vázolt ellenségség átvételéről tanúskodtak (Gotovich 1987: 75–92, Bull 1992: xi–xx, Wight 1992: 214, Irvine 2006: 132–136).

Hangsúlyoznunk kell, hogy ugyan a francia és az olasz szabadkőművesek csúciszervei nyilatkozataikban valóban ezt az ideológiát jelentették meg – a szabadkőművesség humanitásra hivatkozó retorikájába az elképzelés jól beilleszthető volt –, az nem a szabadkőművesség, hanem az azt Franciaországban átható és sokkalta nagyobb eléréssel rendelkező radikális republikánus milió teremtménye volt. A radikálisok minden befolyásuk ellenére sem alkottak a francia politikai életben abszolút többséget; az Union Sacré, a világháborús francia egységkormány a katolikus pártokat ugyanúgy magában foglalta. Az Egyesült Államokban ugyanakkor hasonló retorikai elemek felhasználásával indokolták meg a beavatkozást, a Wilson elnök által is képviselt amerikai internacionalizmus a nemzetközi kapcsolatok jellegéről alkotott elképzeléseiben a francia radikálisok rokonának volt tekinthető (Larkin 1995: 149–152, Mazower 2012: 123–125, Wertheim 2020: 21–26).

Ez az ideologikus beállítás a szabadkőműveseket figyelő ellentáborra is hatást gyakorolt, a német szabadkőműves-ellenes körökben a francia ideológia tükörképe már 1915-ben megjelent. Az ellenreakció azt, hogy a „francia szabadkőművesek” szemében Németország és a Monarchia a „monarchizmus” és a „klerikalizmus” bástyájaként tűnt fel, megfordította, és amellett kezdett érvelni, hogy a francia reakció alapján a két állam a valódi kereszténységet védelmezi. Az elképzelés filozófiai megalapozása ezt az eredetileg az ellenséges helyzet megideologizálását szolgáló beállítást összekötötte a tradicionális összeesküvés-tézissel, aminek köszönhetően a német nyelvterületen a két eredetileg nem feltétlenül azonos olvasat fúziója a háború alatt előállt (Rogalla von Bieberstein 1992: 134–135).

Az elképzelés Magyarországon is hatott; a Magyar Kultúra például közölte a koncepció megteremtésében kulcs szerepet vállaló Hermann Gruber egyik tanulmányának fordítását. Gruber a németek „militarizmusát” – szembe menve a francia propaganda értelmezésével – már pozitív tulajdonságként írta le. Burján Károly egy 1916-os cikkében a központi hatalmakat mint a keresztény konzervativizmus képviselőit nevezte meg, Jászi Oszkárnak és a magyar szabadkőművességnek pedig a szemére vetette, hogy a háború előtt a legteljesebb szolidaritást vállalták az olasz és a francia páholyok jelszavaival. Erre az ellenség meghatározásával történő azonosulásra mutat egy példát, ahogy Bajcsy-Zsilinszky Endre 1918 októberében a Budapesti Hírlap számára íródott véleménycikkében már olyan emberként jellemezte magát, mint aki nem radikális, szabadgondolkodó, pacifista vagy szocialista, hanem azok ellenkezőjével, a militarizmussal és az imperializmussal szimpatizál.²¹

A tézis legtovább élő eleme mindenestre nem az előző eseményekhez, hanem az 1917 júniusában Párizsban az antant és semleges államok szabadkőművesei számára rendezett konferenciához kötődött. A Horthy-kori irodalomban, illetve napjainkban is felmerült, hogy a konferencián döntöttek Magyarország feldarabolásáról. Mint Ablonczy Balázs bemutatja, erre a valóságban nem került sor, a résztvevők azonban ténylegesen elfogadtak egy olyan határozatot, amelyet a Monarchia feldarabolásának szándékaként is lehetett értelmezni

21 Hermann Gruber: A szabadkőművesek szerepe a világháborúban I–II. *Magyar Kultúra*, 1915. X. 20. 310–322. o., *Magyar Kultúra*, 1915. XI. 5. 364–374. o., Burján Károly: Katzlerovits, a „szerb” és Jászi–Jakobovits a „magyar”. *Magyar Kultúra*, 1916. VI. 20. 571–572. o., Burján Károly: Az entente nemzetiségi elve és a szabadkőművesség. *Magyar Kultúra*, 1917. II. 20. 158–159. o., Egy katona levele. *Budapesti Hírlap*, 1918. X. 20. 1–2. o., Bajcsy-Zsilinszky Endre: Egy pillantás hátrafelé. *Előőr*, 1928. IV. 29. 1–3. o.

(Ablonczy 2022: 20–31).²² A konferencia emiatt a Budapesti Hírlap figyelmét is felkeltette: a lap az eseményről több tudósításban is beszámolt. A július 17-ei szám vezércikke a konferenciát egyértelműen a Monarchia és Magyarország feldarabolására tett kísérletként értelmezte, kapcsolatba hozva azt a polgári radikálisok programjával, az általános, titkos választójog bevezetésével és a nemzetiségi igények kielégítésével. Az elképzelés a következő években is tovább élt, a magyar sajtóban a békekonferencia alatt és közvetlenül utána is megjelentek olyan cikkek, amelyek szerint az azon részt vevő antantpolitikusok valójában szabadkőművesek.²³

Összegzés

A szabadkőművesség és az irredentizmus összekapcsolása a háború kezdetétől fogva jelen volt, az olasz hadba lépéstől pedig az elképzelés nem korlátozódott a politikai katolicizmus hagyományosan az összeesküvés-tézist valló radikális ágára. Bár a Budapesti Hírlap a tézisnek – legalábbis a Magyar Kultúrához képest – mérsékeltebb változatát képviselte, és maga Rákosi Jenő később sem vált a fajvédelem hívévé, az elképzelés a háború alatt kitört korábbi területéről (Sipos 2005 & 2009). A folyamatos jelenlét volt az, ami a későbbiek folyamán sokak szemében igazolhatta annak profetikus jellegét. Az ország felbomlásának tényleges bekövetkezése, amire ez az irodalom figyelmeztetett, a polgári radikálisok őszirózsás forradalomban betöltött szerepével együtt a megszülető szélsőjobboldal szemében könnyen legitimálhatta a korábban a politikai kereszténységhez kötődő állításokat, megteremtve a téma körül a hagyományos függetlenségi gondolat és a radikális politikai katolicizmus elképzeléseinek fúzióját.

Irodalom

Ablonczy Balázs (2022): *Száz és múlva lejár? Újabb Trianon-legendák*. Budapest: Jaffa Kiadó.

Barbot, Henri (1914): *Paris en Feu (Ignis ardens)*. Paris: Bibliothèque des Lettres Françaises.

Berényi Zsuzsanna Ágnes (2003): Adatok a magyarországi szabadkőművesség történetéhez. *Múltunk*, 48. évf. 3. sz. 180–210. o.

Beretzky Ágnes (2005): *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bernstein, Serge (1980): *Histoire du Parti Radical. La Recherche de l'Age d'Or 1919–1926* (vol. I.). Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.

Bull, Hedley (1992): Martin Wight and the Theory of International Relations. In: Gabriele Wight & Brian Porter (eds.): *International Theory. The Three Traditions*, pp. ix–xxiii. New York: Holmes & Meier – London: The Royal Institute for International Affairs.

Burján Károly (1912): *A kereszténység és a magyarság veszedelme. (A radikálisok kultúrája)*. Budapest: Stephaneum.

Buzinkay Géza (2016): *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől napjainkig*. Budapest: Wolters Kluwer.

Csunderlik Péter (2017): *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei-kör (1908–1919) története*. Budapest: Napvilág Kiadó.

De Felice, Renzo (1965): *Mussolini il Rivoluzionario. 1883–1920*. Torino: Einaudi.

Endre László (1942): *A zsidókról. A berni per tanulságai*. Budapest: Stádium.

²² Az 1917-es konferencia Fejtő Ferencnek az 1980-as években franciául írt, a Monarchia felbomlásáról szóló monográfiájában is megjelent (1990). Fejtő a kötetben bemutatta a francia radikális republikánus ideológia antikatólikus és antimonarchikus elemeit, ám azokat magának a szabadkőművességnek tulajdonította.

²³ *Budapesti Hírlap*, 1917. VII. 5. 6. o., *Budapesti Hírlap*, 1917. VII. 15. 18. o., Radikálisok és szabadkőművesek. *Budapesti Hírlap*, 1917. VII. 17. 1–2. o., Szabadkőműves vezérkar az ántánt politikusai közt. *Uj Nemzedék*, 1920. V. 19. 2. o., Kik okozták valójában Magyarország megcsonkítását? *Uj Nemzedék*, 1921. VI. 3. 5. o.

- Fejtő Ferenc (1990): *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest: Minerva & Atlantisz.
- G. Fodor Gábor (2004): *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest: L'Harmattan.
- Gotovich, José (1987): Franc-maçonnerie, Guerre et Paix. In: *Les Internationales et le problème de la guerre au XXe siècle. Actes du colloque de Rome (22–24 novembre 1984)*, pp. 75–105. Rome: École Française de Rome.
- Halpern, Avner (2002): Freemasonry and Party Building in Late 19th-Century France. *Modern & Contemporary France*, vol. 10, no. 2, pp. 197–210, 10.1080/09639480220126134.
- Irvine, William D. (2006): *Between Justice and Politics. The Ligue des Droits de l'homme, 1898–1945*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Jászi Oszkár (1989): *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest: Magyar Hírlap Könyvek.
- Jeszzenszky Géza (1986): *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Jeszzenszky Géza (2019): A brit külpolitika útja Ausztria–Magyarország felbomlásához. *Századok*, 153. évf. 1. sz. 5–40. o.
- Klestenitz Tibor (2015): A nagy háború propagandája és a magyar sajtó. *In Medias Res*, 4 évf. 2. sz. 392–410. o.
- Klestenitz Tibor (2020): *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*. Budapest: Századvég.
- Larkin, Maurice (1974): *Church and State after the Dreyfus Affair. The Separation Issue in France*. London: Palgrave Macmillan.
- Larkin, Maurice (1995): *Religion, Politics and Preferment in France since 1890. La Belle Epoque and its Legacy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mazower, Mark (2012): *Governing the World. The History of an Idea*. New York: Penguin Press.
- Mommsen, Hans (1997): Hitler's Reichstag Speech of 30 January 1939. *History and Memory*, vol. 9, no. 1–2, pp. 146–161.
- Mucsi Ferenc (1998): A polgári radikalizmus programjának kialakulása Magyarországon. *Múltunk*. 43. évf. 3–4 sz. 112–142. o.
- Picherit, Hervé G. (2018): A War of Sensibilities: Recovering Henri Barbot's Paris en feu (Ignis ardens). *Journal of Modern Literature*, vol. 41, no. 4, pp. 143–160.
- Rogalla von Bieberstein, Johannes (1992): *Die These von der Verschwörung 1776–1945. Philosophen, Freimaurer, Juden, Liberale und Sozialisten als Verschwörer gegen die Sozialordnung*. Flensburg: Flensburger-Hefte-Verlag.
- Salandra, Antonio (1928): *La neutralità italiana. [1914] Ricordi e pensieri*. Milano: A. Mondadori.
- Sipos Balázs (2005): Az (ellen)propaganda és a keresztény kurzus 1919–1942. *Múltunk*, 50. évf. 3. sz. 3–37. o.
- Sipos Balázs (2009): Magyarágócsárlás, liberalizmus, modernitás. Avagy Rákosi Jenő és a Nyugat találkozása a Budapesti Hírlapban. *Mozgó Világ*, 35. évf. 5. sz. 101–107. o.
- Vári László (2022): A háború támogatásától a békekezdeményezésekig. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy kapcsolatrendszere 1914–1919 között. *Aetas*, 37. évf. 4. sz. 122–129. o.
- Wertheim, Stephen (2020): *Tomorrow the World. The Birth of U. S. Global Supremacy*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Wichtl, Friedrich (1919): *Weltfreimaurer, Weltrevolution, Weltrepublik*. München: Lehmann.
- Wichtl, Friedrich (1920): *Freimaurer-Morde*. Wien: Vogelsnag Verlag.
- Wichtl Frigyes (1936): *Szabadvilágos gyilkosságok*. Wien: Druckerei Nehardea.
- Wight, Martin (1992): *International Theory. The Three Traditions*. New York: Holmes & Meier – London: The Royal Institute for International Affairs.

Lajkó Ádám az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének PhD-hallgatója. Érdeklődési területe a két világháború közötti szélsőjobboldal, a militarizmus és az etnikai konfliktusok. Email: lajko.adam@gmail.com